

ESKİ TÜRKÇEDEKİ OĞUZCA BELİRTİLER

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay.:629, C.1, Ankara 1995

1. §. Oğuz Türkçesinin doğrudan doğruya kendi lehçe özelliklerine dayalı özgür bir yazı dili olarak kuruluşu XIII. yüzyıla rastlar. Bu nedenle Oğuzcanın XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayan tarihî gelişimini kolaylıkla izleyebiliyoruz. Bu konuda Türk dili tarihi açısından üzerinde dikkatle durulması gereken ve aydınlatılmaya muhtaç olan dönem, XIII. yüzyıldan önceki dönemlerdir.

Bu gün için elde XIII. yüzyıldan daha gerilere giden ve yazılış alanları açıkça bilinen Oğuzca metinlerin bulunmaması, Oğuzcanın XIII. yüzyıldan önceki dönemlerini genellikle sisli bir perde altında tutmuştur. Konunun gelişmesini daha iyi izleyebilmek için burada XIII. yüzyıldan önceki dönemleri de: 1) XI-XIII. yüzyıllar arası, 2) XI. yüzyıldan önceki dönem olarak ikiye ayırmak gerekir.

XI-XIII. yüzyıllar arasında bir yandan Orta-Asya'nın Harezm ve Horasan bölgeleri ile İran ve Irak'ta bir yandan da Anadolu bölgesinde çoğunluğu Oğuz unsuruna dayalı bir devlet kurmuş olan Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları'nın, resmî dil, edebiyat ve ilim dilleri olarak Farsça ve Arapçayı benimsemiş olmaları, XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzcanın yazı dili ürünlerinde yer almadığı kanısını yaygınlaştırmıştı. Oysa, XII-XIII. yüzyıllarda yazılmış olan dinî nitelikteki karışık dilli eserlerin bu görüş açısından yeniden incelenmesi, son yıllarda bunların sayısının biraz daha artması ve bu eserlerdeki karışık dil özellikleri ile, K â ş g a r l ı M a h m u d'un Oğuzcanın XI. yüzyılın ikinci yarısındaki dil yapısı üzerine verdiği bilgiler arasında büyük bir uygunluk bulunması, Oğuzcanın XI-XIII. yüzyılları arasına ışık tutmuş ve bu dönemdeki sisi oldukça sıyırmış bulunmaktadır. Bu konuda yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlar Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasındaki döneminin eski Türk yazı dilinden, doğrudan doğruya, Oğuz lehçe özelliklerine dayalı yerli bir Oğuz yazı diline doğru uzanma çabası içinde bulunan bir 'geçiş dönemi' niteliğinde olduğunu ortaya koymuştur. Bu 'geçiş dönemi' üzerinde çeşitli yazılarımızda yeterince durduğumuz¹ ve burada da konumuz dışında kaldığı için üzerinde daha fazla durmayı gereksiz sayıyoruz. Ancak, bu kısa açıklamamızla belirtmeye çalıştık ki, Türkçenin tarihî gelişme çizgisi üzerinde, Oğuzcayı, K â ş g a r l ı'nın verdiği bilgilerden yararlanarak XI. yüzyıla kadar izleyebilmekte ve XII. yüzyılın yazı dili ürünlerinde yer aldığını da görebilmekteyiz.

Oğuzcanın tarihî gelişimini izlerken üzerinde durulması gereken önemli bir konu da, Oğuzcanın XI. yüzyıldan önceki durumudur. Bunu başka bir deyimle belirtmek gerekirse, Oğuzca XI. yüzyıla kadar Türk dili tarihçileri için, hakkında metinlerle hiçbir bilgi alınamaz kapalı bir Türk dili kolu olarak mı kalmıştır? Yoksa, bir konuşma dili olarak süregelme dışında, yazı dili ürünlerinde de az çok kendi varlığını gösterebilmiş midir?

Türkçe, VII-XIII. yüzyıllar arasında yazı dili olarak genellikle tek bir kol halinde ilerlediği ve Köktürk, Uygur, Karahanlı gibi yazı dilleri bu tek kolun siyasal bölünmeler

¹ Bu konuda bk. Z. Korkmaz, "Selçuklu Türkçesi'nin Genel Yapısı," *TDAY* 1972, s. 17-34; "Das Oghusische in dem XII. und XIII. Jahrhundert als Schriftsprache," *Central Asiatic Journal*, vol. XVII/2-4 (1973), Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu, *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara Üniv. DTCF yayını 219, Ankara 1973, Giriş bölümü. s. 16-53.

ile, zaman, yer ve kültür alanları ayrılıklarına bağlı birer boğumları sayıldığı için, Oğuzcanın bu yazı dili içindeki durumu onun tarihî gelişimine ışık tutacak bir biçimde ele alınmış değildir. Bu nedenle de Türk dillerinin ve Oğuz yazı dilinin sınıflamasında, zaman zaman kimi araştırmacılar, onu, Eski Türkçenin Köktürk kolu ile birleştirmeye çalışırken, kimi araştırmacılar da bu görüşü tümü ile reddetmişlerdir. Burada sizlere bir bildiri olarak sunmaya çalıştığımız konu, Oğuzcanın VII-XI. yüzyıllar arasındaki durumunu aydınlatılabilmek üzere, eldeki kaynak metinlere dayanılarak yapılmış bir denemdir. Asıl değerini Türk dilinin çeşitli alanlarında çalışan değerli meslektaşlarımızın bu konuya yapacakları katkıda bulacaktır.

VII - XI. YÜZYILLAR ARASINDA OĞUZLAR

2. §. Dil ve Tarih kaynakları Oğuzların yalnız XI. yüzyıldan sonra değil, VII-XI. yüzyıllar arasında da Orta Asya'da önemli bir yer tuttıklarını ortaya koymaktadır. Ne var ki, Oğuzların XI. yüzyıldan sonraki varlıkları, büyük siyasal gelişmeler göstermiş ve özgür devletler kurma biçiminde ortaya çıkmıştır. Bunların XI. yüzyıldan önceki varlıkları ise öteki siyasal birliklere bağlı, ancak, onların siyasal varlıkları üzerinde zaman zaman önemli etkiler yapmış bir Türk boyu olma durumundadır. Oğuzların bu dönemdeki varlıklarını hem Köktürk Kağanlığı döneminde hem de Uygur Devleti döneminde görebilmekteyiz. Gerek Yenisey ve Orhun Yazıtları'ndaki kayıtlardan, gerek bu konudaki tarih araştırmalarından, Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında Barlık ırmağı yöresinde (Yenisey Bölgesi), VII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak da Tula ırmağı boylarında ve muhtemelen Ötüken yöresinde yaşadıkları anlaşılıyor. Yazıtlarda Türk ve öteki etnik unsurlar yanında çeşitli vesilelerle yer yer Oğuzların da adı geçmektedir. Siyasî ve idarî ilişkiler bakımından Köktürk Kağanlığı'nın Oğuzlarla olan bağlantısı kimi zamanlarda gergin, döğüşlü ve savaşlı ilişkiler biçiminde ortaya çıkmış²; kimi zamanlarda da *kentü budunum* anlatımında belirlediği üzere onların sadık bir metbuu olma biçiminde kendini göstermiştir. Yenisey Yazıtları'nda görüldüğü üzere, Oğuz beyleri adına diktirilmiş küçük çapta mezar-taşı anıtlarının bulunması, Orhun Yazıtları'nda sık sık Oğuzlara da yer verilmiş olması, onlarla yapılan savaşların anlatılması, Köktürk Kağanı'nın Türk budunu ile birlikte Oğuz budununa ve beylerine de seslenmesi, Oğuzların Köktürk siyasal birliği içindeki önemli yerlerine işaret eder niteliktedir.

Oğuzların, Köktürklerin yerini alan Uygurlar devrinde de Orhun ırmağı bölgesinde yaşadıkları ve Uygurlarla, Köktürk döneminde olduğu biçimde kimi zaman savaşlar yaptıkları, kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde buldukları görülüyor³. Ancak, aşağıda dil özellikleri bölümünde de görüleceği üzere Uygur dönemindeki Oğuz etkisi Köktürk dönemindeki gibi belirgin olamamıştır.

ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİNDEKİ LEHÇE AYRILIKLARI

3. §. Genel bir sınırlandırma ile VI-XI. yüzyıllar arasına sokabileceğimiz Eski Türkçe döneminde, dil özellikleri ile ilgili ayrıntılar söz konusu olduğunda, birtakım lehçe ayrılıklarının da varlığı ortaya konmuştur. Nitekim bu konuya dokunan W.

² Bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar, (Türkmenler): Tarihleri-boy Teşkilatı-Destanları*, Ank. Üniv. DTCF. yayını, Ankara 1967, s. 13 ve H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK. yayını İst. 1936 C. I, s. 36, 102, 104.

³ Bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 19-25 ve orada gösterilen bibl.

R ad l o f f, Orhun Yazıtları yanında merkezi Turfan olan geniş bir alanda daha başka edebî bir dil olduğunu ve bu edebî dilin daha sonraki bir sıra Türk lehçelerine temel teşkil ettiğini yazmıştır.⁴ Eski Türk Yazıtları üzerinde durmuş olan Rus Türkologlarından S. E. M a l o v da Yenisey ve Orhun Yazıtlarındaki lehçe ayrılıkları ile, eski kuzey Oğuzcasının etkisine işaret etmiştir⁵. Bir sıra taş yazıtlarla Uygurca adı verilen metinlerin diline dayanan Eski Türkçenin gramerini yazmış olan A. von G a b a i n ise, Eski Türkçe'de bu güne kadar hangi kavmi unsurlara ait olduğu tespit edilemeyen beş ayrı lehçenin izleri bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre bu lehçelerden yalnız bir tanesi gerçekten Uygurca olmalıdır⁶. Köktürkçe ve Orhunca deyimleri de bu görüş açısından belirgin olmayan deyimlerdir. G a b a i n , *añyığ* 'kötü' sözündeki *ñy* birleşik sesinin değişik eser ve sözcüklerde y ile *ayığ* ve n ile *anığ* olarak yazılışlarını göz önünde bulundurarak, bu ses değişimini bir ayraç olarak kullanmış; bu lehçelerden yalnız ikisini y ve n lehçeleri olarak nitelendirmiştir⁷. Birleşik *ñy* sesi ise, yine değişik bir lehçe özelliği olarak taş yazıtların dilinde yer almıştır. A. von G a b a i n , ayrıca, Uygur yazmalarında olduğu gibi Orhun ve Yenisey yazıtlarında da lehçe ayrılıkları yüzünden bir dil birliğinin bulunmadığına işaret etmiştir. Görülüyor ki, Köktürk, Uygur siyasi birlikleri içinde çeşitli Türk kavimlerinin yer almış ve bu dönemin yazı dili ürünlerine, o eserlerin yazıcıları aracılığı ile değişik Türk unsurlarına ait çeşitli ağız özelliklerinin de girmiş olması, bu dönemdeki lehçe ayrılıklarının başlıca dayanağı olmuştur. Eski Türkçe dönemine giren siyasi devlet kuruluşlarında, özellikle Köktürk döneminde Oğuzlar da önemli bir yer tuttuklarına göre Eski Türkçede Oğuzca ile ilgili bir kısım özelliklerin de belirmesi olağandır. Bu dönem metinleri üzerinde yaptığımız inceleme, bizi Eski Türkçedeki lehçe ayrılıkları bakımından, Oğuzca birtakım özelliklerin de yer aldığı sonucuna ulaştırmıştır. Ancak, gerek Eski Türkçenin genel durumu gerek Oğuzcanın tarihî gelişme koşulları bakımından, bu özelliklerin, Eski Türkçe içinde özgür bir Oğuz lehçesinin varlığı biçiminde yorumlanamayacağı kanısındayız. Bizce bunlardan bir bölümü o günün genel yazı dili ile ortaklaşan ve ancak, Oğuzcanın sonraki yüzyıllarda geçirdiği tarihî gelişmelerle kendine özgü bir biçim alan özelliklerdir. O gün için bunlardan yalnız bir bölümü doğrudan doğruya Oğuzca'yı nitelendiren özellikler sayılabilir. Demek oluyor ki bu dönem içinde Oğuzca ile ilgili özellikler, öteki lehçelerle ilgili özellikler gibi ancak genel eğilimler ve belirtiler olarak yer almış durumdadır. Konuşma dilinden yazı diline sızmış olan bu eğilimlerin gittikçe yoğunlaşması ve Türkçenin tarihî gelişme koşullarına bağlı olarak yavaş yavaş kendine özgü bir kişilik kazanması ise, elbette uzunca bir süre içinde olmuştur.

Eski Türkçe döneminde genel eğilimler olarak Oğuzca özelliklerin de yer aldığından söz ederken, bu özelliklerin Yenisey ve Orhun yazıtları ile n lehçesi metinlerinde daha yaygınca olduğunu da belirtmek gerekir. Bunlar Uygur metinlerinin çoğunda birkaç özellik dışında hemen hemen silinmiş gibidir. Ayrıca, belirli kimi özelliklerin belirli yazıtlarda yer almış olması bakımından, yazıtlar arasında da ayrılıklar göze çarpar. Genel olarak diyebiliriz ki, Oğuzca, Oğuzların tarih sahnesine çıkışından sonra, Eski Türkçe

⁴ Bk. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften*, Neue Folge, St. Petersburg 1897, s. 42; "Die vorislamischer Schriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache derselben," *Izvestia Akademia Nauk* 1908, s. 842.

⁵ *Pamyatniki drevnyurkskoy pismennosti*, Moskva-Leningrad 1951, s. 98.

⁶ *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950, §. 2. (Kısaltması: *Alt. Gr.*).

⁷ *Alt. Gr.* § 3, 4.

döneminde yalnız konuşma dili olarak kalmamış, çeşitli eser yazarlarının yer yer kendi lehçe özelliklerini o eserlere aktarmaları yolu ile yazı dili ürünlerine de geçmiştir. Oğuzcanın tarihsel gelişimine ışık tutabilmesi bakımından şimdi bu belirtileri ayrı ayrı özetlemeye çalışalım:

Eski Türkçedeki Oğuzca belirtileri sıralarken, bunlardan:

1. Önseste *t->d-* dönüşümü: *tağ >dağ, taş > daş, teñiz, deñiz tiş > diş* vb.
2. Önseste *k->g-* dönüşümü: *kök >gök, kirmek >girmek, kelmek > gelmek* vb.
3. İç ve sonseslerde *d>y* dönüşümü: *ağak >ayak, adığ > ayu >ayı, bod >boy, kedim >geyim* vb.
4. Tek ve çok heceli kelimelerin sonlarındaki *ğ/g* ünsüzleri ile ek başlarında ve ek sonlarında bulunan *ğ/g* ünsüzlerinin durumu: *kaپیğ >kapu, tapığ >tapu, kelgen >gelen, yaşlığ >yaşlu >yaşlı* vb.

5. *b->v-* dönüşümü: *bar->var-, bir->vir-, bol->ol-* gibi değişimleri birer kriter olarak kullanamayacağımızı belirtmek gerekir. Çünkü lehçe sınıflamalarında ayrıç olarak kullanılan bu ses değişimleri Oğuzcanın ancak Eski Türkçeden sonraki döneminde ve değişik evrelerde gerçekleşmiş bulunmaktadır.

ESKİ TÜRKÇEDEKİ OĞUZCA BELİRTİLER

4. §. 1) *i-ê* değişimi: Eski metinlerde *i* ünlüsü ile yazılan *il, iş, it-, bir-, tir-, bis, yiti, yitmiş, kiyik* gibi bir kısım sözcüklerin ilk hecelerindeki bu ünlülerin yer yer açık e'den ayrı başka bir ünlü ile yer değiştirdiği tespit edilmiştir. V. Thomsen, bu ses için Yenisey Yazıtları'nın bir kısmında özel bir işaretin kullanıldığını **Q** kaydetmiştir.⁸ A. von Gabain de Brahmi metinlerinde özel imlâ işaretleri kullanılmak suretiyle açık *e* ile *i* arasında kapalı bir ünlünün daha bulunduğu işaret ediyor. Metinlerde birçok yerde *i* ünlüsü ile yazılmış olan bu sözcüklerin yer yer *i*'den ve açık *e*'den ayrılan böyle özel bir işaretle yazılmış olması, başta V. Thomsen olmak üzere, bu alanda çalışan araştırmacılara⁹ Eski Türkçe döneminde yazıda belli edilen kapalı bir *ê* ünlüsünün varlığını kabul ettirmiştir. Yukarıda, ilk hecelerde birer *i* ünlüsü ile yazıldıklarını belirttiğimiz sözcükler Kültigin, Bilge Kagan, Tonyukuk Yazıtları ile Yenisey Yazıtlarında ve Brahmi metinlerinde *êlt-, kërü, kësre, këyik* 'geyik', *yëgirmi, yër, bër-* 'vermek', *bëş, êt-, tër-* 'dermek, toplamak', *yëti, êş* 'arkadaş', *yëğ* 'daha iyi' biçimleri ile ve kapalı *ê* ünlüsü ile de yer almış bulunuyor. Bu duruma göre Eski Türkçede açık *e* ile *i* arasında kapalı bir *e* ünlüsü var demektir.

Biz, Türkçenin, Eski Türkçeyi izleyen daha sonraki dönemlerinde de ilk hecelerdeki *i* ve kapalı *ê* sorunu ile karşılaşılıyor. Arap imlâsı açık *e* ile kapalı *ê* arasında bir ayırım yapmadığı ve eski *i*'li şekiller, klişeleşmiş olan yazıda, olduğu gibi devam ettirildiği için, bu sözcüklerin ilk hecelerindeki ünlülerin söylenişteki ses değerlerini çok kez açık olarak tayin edemiyoruz. Hareke işaretlerinin imlâya ayrıca yardımcı olduğu yerler ise pek azdır. Bu duruma rağmen Türk yazı dilleri ve lehçelerinde, Eski Türkçedeki bu ikili durum yine de kendini göstermektedir. Genel bir sınıflama ile Doğu Türk Lehçeleri grubuna

⁸ "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées," MSFOu V, Helsingfors 1896, pp. 15, 16.

⁹ Bk. K. Thomsen, "The closed e in Turkish," *Acta Orientalia*, XXII, 3-4 (Havniae 1957), pp. 150-52; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, pp. 25, 53.

sokabileceğimiz Türk yazı dilleri ve lehçeleri ilk hecede *i*'li şekilleri benimsedikleri halde, Güney-batı Türk lehçeleri genellikle *i>ë* açılması ile kapalı *ë*'yi benimsemiştir. *ël, êş, êt-, yè-, vèr-, yèdi, yètmîş, geyik, gèri* sözcükleri ile Türkiye Türkçesi bu durumun güzel bir örneğini vermektedir. Azerî ve Türkmen lehçelerinde de bazı ayrıksılarla *ë*'li örnekler ağır basmıştır. Gerçi bu grupta ve özellikle yazı dili dışında kalan ağızlarla *iki, yigirmi, yirmü, dimiş, yidi, birdi* gibi örneklerle eski *i*'leri sürdürügelme eğilimi de yok değildir. Ancak, bu türlü görünüşler, ikili gelişimi yansıtan ve genel durumu aşan özelliklerdir. Eski Türkçedeki kapalı *ë* ünlüsü ile bunun Oğuz-Türkmen lehçelerindeki devamı arasında bir bağlantı kurmak gerekirse, Oğuzların büyük bir çoğunluğunun ilk hecelerde kapalı *ë*'yi benimsediklerini göz önünde bulundurarak, Eski Türkçede rastlanan kapalı *ë*'nin Oğuzcaya özgü bir belirti olduğunu kabul etmek yanlış olmaz kanısındayız.

2. Uzun ünlüler: Köktürk ve Uygur metinlerinde uzun ünlülerin bulunduğunu bilmekteyiz. Bu gün yaşayan lehçelerden Yakut, Özbek vb. lehçeler dışında, Türkmençe de uzun ve ikiz ünlüleri ile tanınmış bir Oğuz lehçesidir. Son yıllardaki araştırmalar ilk hecelerdeki ünlü uzunluklarının Eski Anadolu Türkçesinde de bulunduğunu ve bu uzunlukların XIII-XIV. yüzyılların harekeli metinlerinde, hem hareke işaretleri hem de elif, vav, ye gibi ünlü işaretleri yazılmak suretiyle belli edildiğini ortaya koymuştur¹⁰. Bu uzunlukların zamanla Türkiye Türkçesi yazı dilinde kaybolduğu, ancak, Anadolu ağızlarında yine de süregeldiği bilinmektedir¹¹ Oğuz Türkmen lehçelerindeki *aç, aç- 'acıkmak', ad, at 'at, isim', agu 'ağı zehir', al, 'al, kırmızı', arı 'temiz', aš, az, baş, iki, il, in 'in, oyuk, mağara', bir, biš, bēš, tiš, diš, kız, ğiz, vīr-, vēr-, öd 'ates', yök, yoh, tūn, dūn 'gece'* gibi birçok sözcüğün ilk hecelerindeki uzunlukların Eski Türkçe dönemi ile paralel olarak bu güne kadar sürdürülegelmiş olması, Eski Türkçe dönemindeki bu uzunlukların Oğuzcaya da temsil etmekte olduğunu bir tanığıdır¹².

3. Ünlü incelmeleri: Ünlü uyumu bakımından, Eski Türkçede dil benzeşmesinin kurallı olarak yürürlükte olduğunu görüyoruz. Ancak, Orhun ve Yenisey yazıtlarında *t, n, s, ş*, gibi diş ve diş-eti ünsüzleri ile *y* ünsüzü yamındaki *ı* ünlüsünün yer yer *>i*'ye dönüştüğü görülüyor: *aş-laşig 'aşama', atig 'ad, isim', bayırkuniñ, bulmayin 'bulmayarak', buñsiz 'kedersiz', kağanımin, 'kağanımı', oğlumın, 'oğlumu', atumin 'torunlarımı', kalısız 'tamamıyla, bütünüyle', kañsız kılntım 'yetim' 'yaratıldım', yağısız, 'düşmansız', yaşıık 'güneş'; bñl/bñ, ıd-ıd- 'göndermek', sı-/si- 'kırmak, bozmak', yış/yiş, yımşak/yimşek¹³ gibi. -ı/-i üçüncü şah. iyelik eki uyuma girdiği halde -sı/-si ekinin de uyum dışı kaldığı görülüyor¹⁴. Bunlara -miş geçmiş zaman ve -çi meslek ekini de ekleyebiliriz. Diş ve diş-eti ünsüzleri ile *y* ünsüzünün yanlarındaki ünlüleri inceltme etkileri. yer yer Türkçe'nin her kolunda görülebilen bir olaydır. Ancak, Oğuz-*

¹⁰ bk. Z. Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesindeki Aslı Ünlü Uzunlukları," *DTCF. Derg. C. XXVI/3-4*, s. 49-66.

¹¹ bk. Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses-Bilgisi*, Ank. Üniv. DTCF yayını, 1956. ikinci baskı TDK. Ankara 1994, s. 16-22, § 20.

¹² Eski Türkçedeki ilk hece ünlü uzunlukları için bk. *Alt. Gr. 14*; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* (Kısaltması: *Orkh. Turkic.*) §. 50, 52.

¹³ bk. *Orkhon. Turkic.* s. 71.

¹⁴ bk. not 13'te göst. e. s. 54, 60.

Türkmen lehçelerinde bu etki çok daha yaygın ve belirgindir. Anadolu ve Rumeli ağızları söz konusu değişimlerin pek çeşitli ve bol örneklerini vermektedir. Hepsinde değilse bile Oğuz-Türkmen lehçelerinin bir kısım ağızlarında *diş*, *dişeti* ve *y* ünsüzlerinin yanlarındaki ünlüleri inceltme etkileri, bu ağızlardaki dil benzeşmesinin kurallılık gücünü de açmıştır: *burē* ‘buraya’, *soriyo*, *ğiyilcim*, *dümeyoru*, *çıkaren*, *oyneş-* ‘oynaşmak’, *ğardeş*, *ğızıymış*, *yaş-*, *üşahlar başından*, *adi*, *ğabzasi*, *hasta mi?*, *yanima*, *eslan*, *geyiş* ‘kayış’, *yoldeş*, *yaveş*, *çöcük*¹⁵ gibi. Öyle ki, *-muş/-miş* ekini sürekli olarak ince kullanan ağızlar da vardır. Oğuz-Türkmen lehçelerindeki bu olay her halde yeni başlamış bir olay değildir. Bu türlü incelemeleri yer yer Eski Anadolu Türkçesinde de izleyebildiğimize göre, başlangıç dönemini Eski Türkçeye kadar götürebiliriz kanısındayım.

4. *b->m-*: Önsesteki *b->m-* dönüşümü bakımından, bu gün Oğuz-Türkmen lehçelerinin genellikle *b-* yönünde olduğu bilinmektedir. Eski Türkçenin Köktürk döneminde bu bakımdan *b-*’li örnekler daha yaygın olmak üzere *b-*’li ve *m-*’li türlerin yanyana yer aldıkları görülüyor: *ben/men*, *bañal/maña*, *beniñ/meniñ*, *beni*, *bañaru*, *bunta*, *bunu* gibi. Uygur metinlerinde, artık hece sonu bir geniz ünsüzü ile sonuçlanan bu önses *b-*’leri iyiden iyiye *m-*’ye dönüşmüştür: *men*, *muñ*, *meñgü* gibi. Yazıtlardaki önses *b-*’leri için *ben* sözcüğü ile bunun çekimli türleri dışında şu örnekleri de verebiliriz: *beñgü*: *beñgü taş*, *beñgü*: *beñgü taşığ*; *beñilig* ‘kutsal’: *beñilig tağığ* (T II W 9); *biñ* ‘bin’: *ëki biñ*, *biñ*: *ëki biñ*, *yëti biñ*, *ëki üç biñ*; *buñ*: *buñad-*; *biñ-*: *biñip* vb.¹⁶ Görülüyor ki, Orhun ve Yenisey Yazıtları önsesteki *b->m-* değişimi bakımından *b-* ünsüzünü korumakla Oğuzcanın ayrıç niteliğindeki özelliklerinden birini yansıtmış oluyor. Kâşgarlı da XI. yüzyılda Oğuzcanın özelliklerinden söz ederken, Karahanlı Türkçesindeki *b->m-* değişimine karşı Oğuzcanın ön seste *b-*’leri koruduğuna işaret etmiş ve *ben*, *bün* ‘çorba’ (Karh. *mün*) *baynak* ‘hayvan pisliği, gibi *b-*’li örnekler göstermiştir¹⁷. Bu duruma rağmen, Oğuz-Türkmen lehçelerinde *b->m-* değişimine uğramış *m-*’li örnekler de vardır. Bunlar ya genel kural dışına taşmış ayrıksılar ya da özel sebeplere bağlı değişimlerdir.

5. *y* türemesi (Prothese): Ön seste *y-* türemesi bakımından Eski Türkçede *y-*’li ve *y-*’siz örnekler yanyana yer almıştır: *ëm/yem* ‘ilaç’, *iğla-lyiğla-*, *ır/yır* ‘şarkı’, *iğ/yiğ* ‘hastalık’, *ir/yir*, *yër* ‘yer’; *inçkelyinçke*, *ıra-lyıra-*, *idiz/yitiz* ‘yüksek’, *il-lyil-* ‘iliştirmek, asmak’ gibi.¹⁸ Yenisey ve Orhun yazıtlarında *yılpağut* ‘bahadır, kahraman, yigit’ örneği dışında *alpağu*, *ı*, *iğaç*, *ıd-*, ‘göndermek’, *ıdma-*, *ırak*: *ırak budunığ*, *ırak erser* gibi *y-*’siz türler daha yaygındır¹⁹. Öte yandan Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyıl Oğuzcası için *y-*’li ve *y-*’siz sözcükler konusunda açıklama yaparak, Oğuzların sözcük başındaki *y-*’leri attıklarını bildirmektedir. Ona göre Oğuzlar (ve Kıpçaklar) baş tarafında *y-* bulunan isim ve fiillerin ilk harfini elife çevirirler. Öbür Türkler yolcuya *yelkin* Oğuzlar *elkin* derler (Div. Terc. C. I, s. 31). Kâşgarlı’nın Oğuzlarda önseslerde *y-*’siz örneklerin bulunduğu biçimindeki beyanı *ılan*, *in (yin)*, *ılığ (yılığ)*, *ılduz* gibi örneklerle daha sonraki Oğuzca metinlerle de tanımlamaktadır. Eğer Kâşgarlı’nın bu açıklamasını XI. yüzyıl için geçerli

¹⁵ bk. Güney-Batı Anadolu Ağızları, § 38; Fundamenta I, s. 244, 245, § 22-31.

¹⁶ bk. Orkhon Turkic. s. 75, 229 ve ö. metin bölümü.

¹⁷ bk. Div. Terc. C. I, s. 31.

¹⁸ Alt. Gr. § 27.

¹⁹ bk. ve karşı. Orkhon Turkic, s. 100, 101.

sayarsak, Eski Türkçedeki 'y'siz örnekleri, Oğuzcanın yazı diline aktarılmış bir görüntüsü olarak kabul etmek gerekir.

6. Eski Türkçede seyrek olarak ses düşmesi, ses ve hece kaynaşması (kontraktion) olayı ile hece yutulması (haplologie) olayına rastlanıyor: *ng>ñ* ile: *ertingü>ertiñü*, *kelingün>keliñün*, *benge>baña*, *yaşınğa>yaşña*, *ortasıñgaru>ortasıñaru*²⁰; *sür-ür-çi>sürçi* 'sürücü' (Pf. s. 24), *ot-a-daçı>otaçı*, *barır>bar*, *er-ürken>erken* (belki *er-mez-ken* kuruluşuna benzetilerek)²¹ gibi.

Kâşgarlı XI. yüzyıl Oğuzcasından söz ederken dillerin en yeğnişi Oğuzların dilidir (C. I, s. 30) diyor. Bu nitelendirme pek belirgin bir nitelendirme olmamakla birlikte, o bölümde yapılan açıklamalardan, Kâşgarlı'nın bununla Oğuzcadaki ses düşmesi, ses değişimleri, hece kaynaşması ve hece yutulması olaylarına işaret ettiği anlaşılıyor. Oğuzcadaki ses kaynaşması olayını anlatırken *uwulandı>utandı* sözcüklerini ele almış, Oğuzların bu değişimle birkaç harfi birden attıklarına işaret etmiştir (C. I, s. 291). Oğuzların geniş zaman kipinde *r* harfini atıp sözcük kökündeki *r* harfini bırakarak ben *baran* 'varırım', *men turan* 'kalkarım' dediklerini belirterek de haplologie olayını açıklamıştı. Kâşgarlı'ya göre dillerin en yeğnişi olarak Oğuzların tuttuğu yol kural yolu değilse de kolaylık yoludur (C. I, s. 64, 65). Kâşgarlı'nın yaptığı açıklamalardan, XI. yüzyılda Oğuzcada ünlü ünsüz değişimleri, ses ve hece kaynaşması olayları ile hece yutulması olaylarının, öteki lehçe ve ağızlara bakarak dikkati çekecek oranda olduğu anlaşılıyor. Bizim Oğuz grubuna sokabileceğimiz bütün lehçelerde, özellikle Anadolu ağızlarında; ses düşmesi, ses ve hece kaynaşması ve hece yutulması olaylarının pek bol ve yoğun olduğu göz önünde bulundurulursa (*gemiş göceksin, dörü, öke, durmēp, dēl, başlāp, bildır, bildir* <bir yıldır, *bēnsi* (beğenesi), *buleşlık* 'bulaşıklık', *oturāmīñ* (oturalımın), *ēñiz* (eviniñ), *āber-* (getirmek, alıp geri gelmek), bu türlü değişimlerin ilk belirtmelerini bir ihtiyat kaydı ile Eski Türkçeye kadar uzatabiliriz sanıyorum.

ŞEKİL BİLGİSİ (Morphologie) ÖZELLİKLERİ

5. §. 1) Eski Türkçenin her iki kolunda da isimlere gelen yüklem hâli (accusativus) eki -°g'dir. Ünlü uyumuna bağlı olarak, bu ekin -iğ/-ig, -uğ/-üg biçimleriyle ve gittikçe seyrekleşerek Karahanlı Türkçesine kadar uzandığı bilinmektedir: *eb/ebig barkıg, at/atıg* 'atı, *adgur/adgırıg, illig/illigig, iş küç/işig küçüg, ögüzüg, aşıg, sözüg*²² gibi.

Daha Karahanlı Türkçesinden başlayarak, Uygurcanın devamı sayılabilecek olan Doğu Türk lehçeleri, zamirlerde kullanılan +nı/+ni yüklem hâli ekini isimlere de aktarıp yaygınlaştırdıkları halde, Oğuz-Türkmen lehçeleri, -ğ/-g ünsüzlerinin eriyip kaybolmasından sonra bile, aradaki -i/-i, -u/-ü bağlantı ünlülerini birer yüklem hâli eki olarak kullanıp yaygınlaştırmışlardır: *taş/taşı, daşı, ata/atayı, sözl/sözü, ev bark/evi barkı* gibi. Bu duruma bakarak -iğ/-ig, -uğ/-üg yüklem hâli ekinin Eski Türkçe döneminde Oğuzcayı öteki lehçelere oranla daha çok temsil eden bir ek olduğu yargısına varmak yanlış olmaz kanısındayız.

²⁰ Alt. Gr. 40-21. *Orkhon Turkic.* s. 100, 101.

²¹ bk. ve krş. *Orkhon Turkic.* s. 101.

²² bk. *Orkhon Turkic.* s. 127, 128; Alt Gr. § 181, *Fundamenta*, s. 99.

2. Uygurcanın *n* lehçesi metinlerinde yükleme hâli için *-iğ/-ig* ekleri yerine, ara sıra *-ağ/-eg* eklerinin yer aldığı görülüyor: *saw/sawağ* (U IV); *temir/temireg* (M. I.), *iğaç/iğaçağ* (M. I.) *niğosağ/niğosağağ* gibi. Bu gün Türkiye Türkçesinin Anadolu ağızlarında, özellikle Batı Anadolunun bir kısım ağızlarında, bir yükleme hâli (akkusativus-dativus) değişmesi gibi görünen *ı-a* substitutionu vardır: *bohçaları/böçulara*, *sinileri/sinilere*: *başından sinilere başındağı böçulara*, *alırlar* (Manisa-Soma), *âlem senemi diñnicek* (Manisa-Soma), *götürülecek şilere alırs*; *beyenildi mi nişanlısın gızıña* (Manisa-Soma); *kapıya çalmış* (Denizli-Çivril)²³ vb. Biz yükleme hâlindeki *ı~a* değişimine Anadolu dışı metinlerde rastlayamamış bulunuyoruz. Eski Türkçedeki *-ağ/-eg* yükleme hâli ekinin rastlandığı *n* lehçesinin zaman bakımından daha eskice olan Mani dini metinleri ile, Run yazılı yazmalara dayandığı ve *-iğ/-ig*, *-ağ/-eg* eklerinin zamanla sones ünsüzü eriyip kaybolunca *-i/-i* ve *-a/-e* biçimlerinde süreceleceği hesaba katılırsa, daha çok, Manisa, Soma, Denizli-Çivril ağızlarında görülen bu *-a/-e* yükleme hâli ekinin Eski Türkçe döneminden süregelen bir kalıntı olduğu kanısı da güçlenir.

3. Eski bir yönelme-bulunma (dativus-lokativus) eki olarak *n* lehçesi metinleri ile Orhun ve Yenisey Yazıtlarında bir *-a/-e* ekine rastlamaktayız. Bu ek, *-k* ünsüzü ile sonuçlanan kelimelerle, yer zarflarına ve 1., 2. şahıs iyelik eki almış kelimelere gelmektedir: *adağ/adağa* (M. I, 5-13); *suwsamağ/suwsamağa* (TT. II); *aç/aça* (TT II); *öğ/öge*, *biñ/biña başı* ‘binbaşı’ (Alt. Gr. § Gr. § 180); *bodunum/bodunuma* (BK. S 10, N 12); *ebiñ/ebiñe* (BK. N 14), *ëliñ/ëliñe* gibi. Oğuzcanın XI. yüzyıldaki kesitine göre, başlamış ve yol almış ve *ğ* ünsüzünün erimesi ile sonraki yüzyıllarda *-ğal/-ge*’den *-a/-e*’ye dönüşmüş bulunan yönelme hâli eki ile Eski Türkçedeki bu *-a/-e* eki arasında da bir bağlantı kurulabileceği kanısındayız. Bu gün Anadolunun Kuzey-doğu Karadeniz bölgesi ağızlarında (Rize ve yöresi), *-a/-e* yönelme hâli ekinin, ayrıca bulunma hâli görevi ile de kullanılışı (*yedi yaşuma iken* vb.), bu görev dallanmasının Özbek vb. lehçelerde de var oluşu,²⁴ Anadolu ağızlarındaki durumu ses değişmeleri dışına taşıyıp²⁵, Eski Türkçe ile bağlantılı bir duruma getirmektedir kanısındayız. Kuzey-doğu Karadeniz ağızları arasında (Vakfikebir vb.) Eski Türkçedeki önses *t*-’leri ile *k*-’lerinin aradan geçen bunca zaman, değişme ve gelişmelere rağmen yine de olduğu gibi sürdürülmüş olması, *-a/-e* yönelme-bulunma ekinin durumuna işaret bakımından da değer taşır.

4. Yenisey-Orhun Yazıtlarında ayrılma (ablativus) hâli için özel bir ekin bulunmadığı ve *-dal/-de*, *-tal/-te* eklerinin aynı zamanda ayrılma hâli görevi ile kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanında, *n* lehçesi metinlerinde ve Yazıtlarda ara sıra *-dan/-den* ayrılma hâli ekine de rastlanmaktadır: *taşdın-tan* ‘dışardan’; *Oğuzdın-tan* ‘Oğuzdan’; *baş-tan*, *iğaç-dan*, *töpüden* gibi.²⁶

Oğuz-Türkmen lehçelerinde ayrılma hâli ekinin *-dan/-den*, *-tan/-ten* biçimlerinde olduğunu bildiğimize göre, Eski Türkçedeki bu belirtilerin yazı diline Oğuzcadan geçmiş özellikler olduğu şüphesizdir.

5. Uygur metinlerinde ilgi hâli (genetivus) eki, ünlü ve ünsüzlerle biten isim köklerinden sonra hep *-niñ/-niñ* biçimlerinde olduğu halde, Yazıtlarda ve kısmen *n* lehçesi

23 bk. Güney-Batı Anadolu Ağızları, § 49/5, 50/4, 5.

24 A. von Gabain, Özb. Gr. § 187.

25 krş. T. Kowalski, “Osmanisch-Türkische Dialekte”, *El IV* s. 991 ve ö. §. 58.

26 bk. *Orkhon Turkic.* s. 134; *Alt. Gr.* § 183.

metinlerinde, ünsüzle biten isimlerden sonra bu günkü Oğuz lehçelerinde olduğu gibi -*iñ/-iñ* biçimindedir: *moncuğ-uñ, taşlar-iñ, atıñ, Kül Tigün-iñ*²⁷ gibi. -*ñ* ilgi durumu ekinin Yazıtlardaki ve bir kısım Mani metinlerindeki durumu ile Oğuzca'yı temsil ettiği görülüyor.

6. Eski Türkçedeki -*ñ* vasıta (instrumentalis), -*çal-çe* eşitlik (equativus); -*ral-re, -rul-rü* yön gösterme (direktivus, ablativus) eklerinin, türlü kullanılışları bakımından aynı zamanda Oğuzca ile ortaklaşan yanları göze çarpar. Çünkü, bu eklerin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılışları yer yer Eski Türkçe ile paralel gider.

7. Eski Türkçede emir kipinin 2. şahıs teklik şekli ya fiil kök ve tabanlarına hiçbir ek getirilmeden ya da özel bir -*ğıl/-gil* eki getirilerek kurulmaktadır: *bu süğ elt tidi* (T. I, N 8); *basıtma* (T. I, N 10), *sabımın tüketi eşid* (BK. N I; KT. S I); *ayağıl* 'hürmet et'; *eşidgil, edgüti urğıl*²⁸ gibi.

Emir ekinin teklik şekli gibi 2. şahıs çokluk şekli de iki türdür. Ya fiil kök ve tabanlarına ünlülerden sonra -*ñ*, ünsüzlerden sonra -*iñ/-iñ* ekleri getirilerek yapılır: *bar-/bar-iñ, olur-lolur-uñ, bil-/bil-iñ, ança sakın-iñ, emget-meñ, una-mañ* (Alt. Gr. § 215) gibi. Ya da fiil kök ve tabanlarına -*ñlar/-iñler* eki getirilir: *katıñlan-iñlar* 'katlanınız', *teg-iñler* 'deyiniz', *bar-iñlar* (Alt. Gr. § 215) gibi. Bunlardan -*iñ/-iñ* eki ile yapılan çokluk çekimi, Yazıtlara özgü bir emir çekimidir. Yazıtlarda: *toğuz oğuz begleri budunu bu sabımın edgüti eşid katığdı tıñla* örneğinde görüldüğü üzere, 2. şahıs çokluk çekiminde ek almamış yalın kullanılışlar da göze çarpar. Teklik ve çokluk çekimlerinde görülen bu ikili kullanılışlardan hangisinin Oğuzca'yı temsil ettiği noktasına gelince: Yaşayan Oğuz lehçeleri dışında Divanu Lûgat'it-Türk'teki kayıtları da bize yardımcı olmaktadır. K â ş g a r l ı, emir kipinin 3. şahıs çekiminde Türklerin yani Karahanlıların fiil kök ve tabanları üzerine teklik çekiminde -*ğıl/-gil, -kıl/-kil* (C. I, s. 43-45), çokluk çekiminde -*ñlar/-ñler* eklerini getirmelerine karşılık (C. II, s. 45), Oğuzların (Kıpçaklarla birlikte), 2. şahıs teklik için yalnız fiil kök ve tabanlarını kullandıklarını, çokluk için de -*iñ/-iñ* ekini eklediklerini bildiriyor: *bar/bar-iñ* gibi. Türkiye Türkçesinde de buna tekabül eden emir şekilleri *var, var-ın*'dır. Görülüyor ki, Eski Türkçedeki ikili emir şekillerinden yalnız ya da -*iñ/-iñ* ekleri ile kurulmuş olan türler, doğrudan doğrudan Oğuzcadan geçmiş olan türlerdir. 1. ve 3. şahıs çekimleri ise, Oğuzca ile öteki lehçeler arasında ortaklaşan türlerdir.

8. -*duğ/-dük* sıfat-fiil (participium) ekinin çekimli fiil olarak kullanılışı: K â ş g a r l ı, geçmiş zaman kipinin bütün Türk dillerinde değişmez bir kuralla -*dı/-di* eki ile kurulduğunu belirttiikten sonra (C. II, s. 33), Oğuzca için bazı açıklamalar yapmıştır. Ona göre, XI. yüzyılın ikinci yarısında, Suvarlarla Kıpçaklardan bir takımı ile Oğuzların, geçmiş zaman kipi bakımından öteki Türklerden ayrılan yanlarını göstermiştir. Yapılan açıklamalar ve verilen örneklerden anlaşıldığına göre, bu yüzyılda Oğuzcada, geçmiş zaman kipinin kuruluşunda -*duğ/-dük* sıfat-fiil eki de kullanılmakta ve bu kipin 3. şahıs teklik çekimi ile çokluk çekimi arasında bir ayrılık bulunmamaktadır: *men ya kurduk* 'ben yay kurdum'; *ol ya kurduk* 'o yay kurdu'; *ol süt sağduk* 'o süt sağdı'; *olar tağka ağduk* 'onlar dağa ağdılar'; *olar ewge kirdük* 'onlar eve girdiler', *men añar tawar birdük* 'ben ona mal verdim' gibi (Div. Terc. C. II, s. 60). Oğuzlar, 3. şah. için *bardı, keldi*

²⁷ bk. *Orkhon Turkic* ss. 126, 127.

²⁸ bk. *Alt. Gr. § 215; Orkhon Turkic.* s. 187.

şekillerini de kullandıklarına göre (C. II, s. 262), *-dukl/-dük* eki ile yapılan çekimler her halde Oğuzların bir bölüğüne benimsenmiş olmalıdır. Biz, yalnız 3. şahıslarda görülen ve teklik çekimi ile çokluk çekimi arasında bir ayrılık gözetilmeyen *-dukl/-dük* eki ile kurulmuş geçmiş zaman kipini tek tük Eski Türkçe döneminde yazıtlarda da bulmaktayız: *Karlık işiñe kelmedük* ‘Karlıklar mütteliklerine gelmediler’; *Sekiz Oğuz Tokuz Tatar kalmaduk* ‘Sekiz-Oğuz Dokuz-Tatar hiçbiri kalmadı veya kalmadılar’ (Alt. Gr. § 224/3) gibi. Bu durumu da Oğuzcanın zayıf bir belirtisi olarak gösterebiliriz. Zayıf bir belirtisi diyoruz; çünkü, XI. yüzyılı izleyen dönemlerde de *-dukl/-dük* eki, Güney-batı lehçelerinin geçmiş zaman kipinde, yalnız I. şahıs çokluk çekiminde devam etmiştir. Öteki şekilleri kullanılıştan düşmüştür.

9. Eski Türkçede *-ğay/-gey* gelecek zaman eki yanında seyrek olarak bir de *-ğal/-ge* ekine rastlanır. *ber-ge-men*, *kıtar-ğa-men* gibi. Bu ekin *-ğay/-gey* ve *-ğul/-gü* eklerine paralel olarak, Kutadgu Bilig’den başlamak üzere, yer yer Kısası’l-enbiya vb. Doğu Türkçesi eserlerine de geçtiği görülür. Ancak, *-ğal/-ge* eki asıl Oğuzca’yı temsil eden, XI.-XIII. yüzyıl arasındaki karışık dilli eserlerin belirgin gereklilik ve gelecek zaman eklerinden biridir. Behcetü’l-hadâik ve Kudûrî Tercümesi’nde çok bol örnekleri vardır. Abû Hayyân’ın Kitabü’l-idrâk’inde de yer almıştır: *bar-ğa-m*, *al-ğa-sen*, *al-ğa-sın*, *başla-ğa*, *kirge*, *gir-ge*, *kel-ge-biz*, *kel-ge-miz* (Kidr. 130, 161) gibi.

Bu ek, Oğuz lehçeleri grubunda, ek başı ve ek sonu g’lerinin düşmesinden sonra *-al/-e* biçimiyle ve gelecek zaman, geniş zaman, istek, emir, gösterme görevleri ile Güney-batı Türk lehçelerinin önemli eklerinden biri olmuştur²⁹. Ayrıca, Eski Anadolu Türkçesinden Anadolu ağzlarına kadar uzanan bir yaygınlık ve bolluğudur da: *elden varavam bir gün* (C. R.); *göresen, düşmeyesen* (Sul. Vel.); *nece bir yataşen* ‘yatıyorsun’ *gaflette* (Ah. Fak.); *öldürevüz* ‘öldürelim’ (Yus. Zel.); *baña da bir kız vere* ‘versin’ (DK.); *tuta öldüre*; *ger dilersiz bulasız* ‘bulursunuz’ *oddan necât* (Mevlid); *ere varan kız kılka kol saluban oynaya men kıpuz çalam* (DK.); *emretmelisiniz ki gele*; *gidene gelene yoldaş ola* vb. İşte *-al/-e* ekinin Güney-batı Türk lehçelerinin önemli ve belirgin bir eki olması dolayısıyla, bunun daha eski bir türü olan ve seyrek rastlanan Eski Türkçedeki *-ğal/-ge* şeklini de Oğuzcanın bir belirtisi olarak saymakta sakınca görmüyoruz.

10. Taş yazıtlarla n lehçesi metinlerinde, gereklilik ve gelecek zaman görevlerinde bir *-sığ/-sig* (*-sıkl/-sik*) sıfat-fiil eki vardır. *açsık* ‘gelecekte acıkma gereği’ (KT. S 8, BK. N 6); *tosığ* ‘gelecekte doyma gereği’ (göst. y.); *tün udısıkım küntüz olursıkım kelmedi*³⁰, *alkansığ törü* ‘methedilecek türe, methedilmesi gerekli türe’; *işlemesig iş* ‘işlenmemesi gereken iş’; *et’öz kodıkarşığ öd* ‘ölecek zaman’ (Alt. Gr. §§. 129, 151, 228; Fundamenta I, s. 36-37, § 3222) vb.

Kâşgarlı’dan başlayarak XI. yüzyıl ve daha sonraki metinlerde bu ekin tek tük -g’li ve -g’siz olarak bir süre daha süregeldiği görülüyor: *tañsuk neñ* ‘şaşılacak şey’ (Div. Terc. C. III, s. 382); *kün toğsuğ* ‘doğu’; *kün batsığ* ‘batı’ (göst. e. C. I, s. 463-I-2); *tutsuğ* ‘tutulması gerekli şey, vasiyet’ (C. I, s. 462); Kaşg. *tewsi* [‘tepsi, <tew-: dizmek, sıralamak’; Kitabü’l-idrâk’te *tuysu* ‘his’, Osm. *sinsi* (<*siñ-*: gizlenmek); *yatsı* ‘yatacak

²⁹ Yukarıda söz konusu edilen ekler hakkında daha geniş bilgi almak için bk. M. Mansuroğlu, “Türkçede *-ğay/-gey* Eki ve Türemeleri,” *J. Dery Armağanı*, TDK. Ankara 1958, s. 176-178; Z. Korkmaz, “Türkçede *-acak/-ecek* Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”, *DTCF Derg. C. XVII/1-2*, s. 159-165.

³⁰ Başka örnekler için bk. *Orkhon Turkic*, s. 175.

zaman'; *yassı* 'yassı, yayvan' Anad. ağızl.: döğülmeğe üzere harmana yayılan sap <yaz-
'yaymak') gibi³¹. Biz, daha sonra *-sı/-si* biçimine girmiş olan bu eki, Kâşgarlı
döneminden başlayarak, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin önemli gelecek zaman sıfat-fiil eki
olan *-ası/-esi* eki içinde de görmekteyiz: Kaşg. *yığaç bıçası neñ* (C. II, 58-14); *sâķī*
bolğasıdur (Behc.) *ölgesidir* (Behc.); *dahı kapuñuz yokdur sığınası* (Şeyhi Div. 79b-1)
vb.³²; Bu durum dolayısıyla biz, Eski Türkçedeki *-sığ/-sig* sıfat-fiil ekinin Oğuzcannın
izini de taşıdığı kanısındayız.

11. Yenisey ve Orhun Yazıtlarında gelecek zaman görevi ile, isim, fiil ve çekimli
fiil olarak kullanılan bir *-taçıl/-teçi*, *-daçıl/-deçi* eki vardır: *Türk budun ölteçi erti*; *yablaķ*
boltaçı erti; *küñ boltaçı erti*; *ölteçi budunuğ tırgirü igittim* 'ölecek budunu hayata
kavuşturdum' (KT E 29); *eki üç biñ sümiz kelteçimiz bar mu ne* 'her kalde gelecek üç
bin askerimiz var'; *Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçısın* (KT S 8)³³ gibi.
Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre *-taçıl/-teçi*, *-daçıl/-deçi* sıfat-fiil eki XI. yüzyılın ikinci
yarısında hem Oğuzlarca hem de Kıpçak, Yimek, Argu, Suvar ve Peçeneklerce kullanılan
bir ek türüdür. Kâşgarlı, bu ek için yaptığı açıklamayı eserinin birkaç yerinde
tekrarlamıştır. Öbür Türklerin dilinde *tapın-ğucı*, *yükün-ğüci* olan sıfat-fiil "Oğuzların
dilinde *tapın-daçı*, *yükün-deçi*" şeklini alır (C. II, s. 168) demektedir. Yine eserin başka
bir yerinde bu durum *suwğar-daçı* 'sulayıcı', *toğur-daçı* 'dozurucu', *toğra-daçı* 'doğrayıcı'
örnekleri ile (C. II, s. 256) açıklanmıştır. *tut-taçı* (C. II, s. 296), *bitit-teçi*, *közet-teçi* (C.
II, s. 218) gibi *-taçıl/-teçi* eki ile yapılmış örnekleri sıralamıştır. Görülüyor ki, XI.
yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada bu ek de önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca ekin
-daçıl/-deçi biçimi ile bir süre Eski Anadolu metinlerinde de var olduğu göz önünde
bulundurulursa Orhon ve Yenisey Yazıtlarındaki *-taçıl/-teçi*, *-daçıl/-deçi* eklerinde
Oğuzcannın da payı olduğunu kabul etmek gerekir.

12. *-panl/-pen*, *-panınl/-penin* zarf-fiil (gerundium) eki: Taş yazıtlarla *n* lehçesi ve
nadiren de *y* lehçesi metinlerinde görülen bu ek, *-p* zarf-fiil ekinin genişletilmiş bir
türüdür. Türkiye Türkçesindeki *-p* ve *-araķl/-erek* eklerini karşılar. Kullanılışı oldukça
boldur: *bunça bodun kelipen sıgtamış yoğlamış* (BK E 5); *sü sülepen tört buluñdaki*
bodunuğ kop almış kop baz kılmış (KT E 2); *yaylığ tağına ağıpan yaylayur tururmen*
(Alt. Gr. § 231; Orkh. Turkic s. 183); *kelipenin* 'gelerek', *tutupanın* 'tutarak' (M II, 12-2
ve ö.; Alt. Gr. § 231 N.). Biz bu eki, daha sonraki dönemde ön sesi tonlulaşmış *-banl*/
-ben, *-banıl/-beni*, *-banınl/-benin* genişletilmiş türleri ile Eski Anadolu metinlerinde bol
bol bulabilmekteyiz. Bu nedenle Eski Türkçedeki *-panl/-pen*, *-panınl/-penin* ekleri
Oğuzcayı yansıtan ilgi çekici bir özellik olarak gösterilebilir.

13. *-matınl/-metin*, *-madınl/-medin* zarf-fiil eki: Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur
kollarında bol kullanılan bir ektir: *igidmiş kağanınun sabın almatın yir sayu bardığ* 'seni
beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere vardın'; *tün sayu öd yazmatın muntağ*
ķılınç kılsar 'her gece vakit geçirmeden bu işi yapsa' (TT VA 109); *tilep istep bulmatın*
yanturu yana kelip '... arayıp bulmadan yine gelip' (Suv. 13/14) vb.³⁴. Bu ek Karahanlı,
Harezmi Türkçelerinde de süregeldikten sonra, Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanmış ve

³¹ bk. Z. Korkmaz, " *-ası/-esi* Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine," *TDAY*. 1968, §. 4.

³² Başka örnekler için bkz. not 31'de göst. e.

³³ bk. *Orkhon Turkic*, ss. 180, 192; *Alt. Gr.* § 132, 221, 266, 267, 442.

³⁴ Ayrıca bk. *Orkhon Turkic*. s. 184; *Alt. Gr.* § 235, 434.

-madan/-meden biçimi ile Türkiye Türkçesinde -p ve -arağ/-erek zarf-fiil olumsuz türünü geliştirmiştir. Daha Uygur döneminden başlayarak bu ek, bir yandan *d>y* değişimi ile -mayın/-meyin, -may/-mey, -pay/-pey, -bay/-bey, -bîn/-pîn biçimleri ile Kıpçak ve Doğu Türk Lehçelerinin bir eki olmuştur.³⁵

Bu gelişmeyi göz önünde bulundurunca, Eski Türkçedeki -matın/-metin -madın/-medin ekinde Oğuzcanın da payını kabullenmek gerekiyor. Aynı durumu bir dereceye kadar: *atı küsi yok bolmazun tiyin* 'diyerek'; *teñri bilge qağanta adrılmalım azmalım tēyin* (OR 3 ve Orkh. Turcic s. 184; Alt. Gr. § 234) örneklerinde gördüğümüz -ın/-in, -yın/-yin zarf-fiil ekine de uygulayabiliriz. Bu gün bu ekin Güneybatı lehçelerinden Anadolu ağızlarına kadar uzanmış devamını bulabilmekteyiz: *gelecek diyin bekledim* gibi.

Yukarıdan beri yalnız ana çizgileri ile sıralamaya çalıştığımız özellikler gösteriyor ki, VI-XI. yüzyıllar arasında uzanan Eski Türkçe döneminde, lehçe ayrılıkları söz konusu olunca, önemli oranda olmak üzere Oğuzcada kendi varlığını ortaya koyabilmiştir. Bundan elde edeceğimiz genel sonuç da şudur: Oğuz Türkçesi, son yıllara kadar sanıldığı gibi Anadolu ve Orta-Asya bölgelerinde yalnız XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak ortaya çıkmamıştır. XI-XIII. yüzyıllar arasında "geçiş dönemi" niteliğinde eserler verdiği gibi, lehçe özellikleri ile bundan daha önceki dönemde de yazı diline kadar girebilmiştir. Bu nedenle, Oğuzcanın tarihî gelişmesi bakımından ortaya koyduğu sonuç da önemlidir.

Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı, 1972, (Ankara 1975), s. 433-446.

³⁵ Ömekler ve ayrıntılı bilgi için bk. M. Räsänen, *Mater, Morph.*, s. 193; *Fundamenta* s. 500 Alt.; Z. Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine," *Türkoğlu Dergisi*, C. II, s. 259-269; İkinci baskı, s. 297-307.